

1

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ανάπτυξη του παιδιού

Ο όρος «ανάπτυξη», σε σχέση με το ανθρώπινο είδος, αναφέρεται στη διαδικασία διά μέσου της οποίας ένα άτομο μεγαλώνει και αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, σε όλη τη διάρκεια της ζωής. Στους ανθρώπους, οι πιο εντυπωσιακές αναπτυξιακές αλλαγές συμβαίνουν κατά τη βρεφική, την παιδική και την εφηβική ηλικία, καθώς το νεογέννητο εξελίσσεται σε νήπιο, παιδί, έφηβο και νέο ενήλικα.

Η ανάπτυξη προχωρά κατά στάδια, που συμβαίνουν με συγκεκριμένη σειρά και ονομάζονται αναπτυξιακοί σταθμοί. Η διερεύνηση και η κατανόηση των αναπτυξιακών σταδίων και των διαδικασιών που εμπλέκονται στην εξελικτική πορεία κάθε ατόμου και διευκολύνουν ή παρεμποδίζουν τη φυσιολογική ανάπτυξη είναι καθοριστικής σημασίας. Γνωρίζουμε σήμερα ότι τα προβλήματα ψυχικής υγείας και ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνονται έχουν σχέση με το αναπτυξιακό στάδιο του παιδιού. Αν και μπορεί να θεωρηθεί ως υπεραπλούστευση, είναι βοηθητικός ο διαχωρισμός της ανάπτυξης, για τους σκοπούς του βιβλίου αυτού, στους εξής τομείς: *σωματική, συναισθηματική, λεκτική, γνωστική και κοινωνική*. Οι τομείς αυτοί αναπτύσσονται ταυτόχρονα, αλλά η επίδραση των εξωγενών παραγόντων σε κάθε τομέα ποικίλλει.

1. Η σωματική ανάπτυξη

Πρόκειται για την ανάπτυξη του σώματος, η οποία, κατά τη βρεφική ηλικία, περιλαμβάνει τη διαδικασία οργάνωσης και απαρτίωσης των εξωτερικών και εσωτερικών αισθητηριακών ερεθισμάτων και την κατάκτηση κινητικών αναπτυξιακών σταθμών, όπως η βάδιση. *Οργάνωση-απαρτίωση των αισθητηριακών ερεθισμάτων* είναι η εγκεφαλική διαδικασία αντίληψης, που οργανώνει, ερμηνεύει και χρησιμοποιεί την πληθώρα των αισθητηριακών πληροφοριών που εισέρχονται στο σώμα και στο νευρικό σύστημα με εξωτερικά και εσωτερικά ερεθίσματα. Ένα παιδί μπορεί να λειτουργήσει μέσα στον κόσμο που το περιβάλλει όταν οι πληροφορίες από όλες τις αισθήσεις, από τις κινήσεις του σώματος, από τα εσωτερικά όργανα και από τη βαρύτητα ενσωματώνονται και αποκτούν νόημα.

- Κατά τους πρώτους μήνες της ζωής τα βρέφη κοιτούν και ακούν κάθε τι καινούριο στο περιβάλλον και μ' αυτό τον τρόπο μαθαίνουν για τον γύρω κόσμο.
- Στην ηλικία των δύομισι μηνών περίπου, τα περισσότερα βρέφη αρχίζουν να ελέγχουν και να συντονίζουν εκούσια τις κινήσεις, στην προσπάθεια να ακουμπήσουν, να πιάσουν και να δοκιμάσουν ένα αντικείμενο.
- Στον 5^ο μήνα, περίπου, είναι σε θέση να υπολογίσουν ότι δεν φθάνουν ένα αντικείμενο και εγκαταλείπουν την προσπάθεια, ενώ τα περισσότερα βρέφη μεταφέρουν αντικείμενα από το ένα χέρι στο άλλο.
- Στον 6^ο-7^ο μήνα, περιστρέφονται και κάθονται χωρίς στήριγμα.
- Στον 8^ο μήνα, περίπου, αρχίζουν να μετακινούνται από το ένα μέρος στο άλλο, στηριζόμενα στα τέσσερα άκρα και είναι σε θέση να κάνουν βήματα υποβασταζόμενα, τοποθετώντας το ένα πόδι μπροστά από το άλλο.
- Στον 9^ο μήνα είναι σε θέση να κατευθύνουν τις κινήσεις τους μ' ένα μόνο βλέμμα.

Με τις ενέργειες αυτές προσθέτουν τη γνώση που αποκτούν μέσα από τις αισθήσεις της αφής και της γεύσης σε ό,τι έμαθαν μέσα από την ακοή και την όραση. Η ανάγκη

συνδυασμού των πληροφοριών από διαφορετικά αισθητηριακά συστήματα για την κατανόησή τους, συνεχίζει και στην προσχολική ηλικία. Πολλά μικρά παιδιά έχουν την τάση να ακουμπούν όλα τα αντικείμενα στο θρανίο τους και στο θρανίο των διπλανών τους. Αν και πολλοί δάσκαλοι θα θεωρούσαν αυτή τη συμπεριφορά ως υπερκινητικότητα, κάποιοι άλλοι θεωρούν ότι το παιδί μαθαίνει για τα αντικείμενα μέσα από την αφή. Δεν είναι αρκετό να δει ένα αντικείμενο, αλλά το παιδί έχει ανάγκη να το αισθανθεί μέσα από τους υποδοχείς της αφής.

Στη σωματική ανάπτυξη περιλαμβάνονται και οι κινητικές δεξιότητες, όπως η αδρή και η λεπτή κινητικότητα και ο οπτικοκινητικός συντονισμός. Οι δεξιότητες αυτές κατακτώνται σε διαφορετικές ηλικίες. Ωστόσο, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι μερικά παιδιά τις κατακτούν νωρίτερα ή αργότερα σε σχέση με τα όρια του φυσιολογικού, χωρίς να παρουσιάζουν πρόβλημα. Οι κινήσεις του σώματος αναπτύσσονται με την ακόλουθη σειρά:

- Περιστροφή → Κάθισμα → Μπουσούλισμα
- Γονάτισμα → Όρθια θέση → Βάδιση
- Τρέξιμο → Πέταγμα → Πήδημα
- Πήδημα με περιστροφή → Χοροπήδημα

Αποκλίσεις στην κινητική ανάπτυξη μπορεί να οδηγήσουν σε κινητική αδεξιότητα, που είναι αντικείμενο μεγάλου ενδιαφέροντος ερευνητών και κλινικών. Μερικά παιδιά δεν διαθέτουν τις κινητικές δεξιότητες που απαιτούνται για τις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής, όπως το παιχνίδι, τα αθλήματα και η σχολική εργασία. Τα παιδιά αυτά δεν παρουσιάζουν γενικευμένη καθυστέρηση και δεν έχουν κάποια δύσκολα εντοπιζόμενη νευρολογική διαταραχή. Ωστόσο, οι κινητικές τους δυσκολίες είναι κλινικά σημαντικές, ανεξάρτητα από το αν γίνονται αντιληπτές ως σημεία νευρολογικής διαταραχής ή όχι.

Γενικά, η καθυστέρηση της ανάπτυξης σ' έναν τομέα μπορεί να είναι λιγότερο ανησυχητική από τη σφαιρική καθυστέρηση σε όλους τους τομείς, που είναι χαρακτηριστικό της νοητικής υστέρησης, και μπορεί να παρατηρείται σε μέλη της ίδιας οικογένειας. Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανάπτυξη της λεπτής κινητικότητας εξαρτάται από την ανάπτυξη άλλων τομέων. Π.χ., η ζωγραφιά του ανθρώπου εξαρτάται από την αντίληψη της έννοιας «άνθρωπος». Η κατάκτηση των αναπτυξιακών στόχων εξαρτάται και από τις ευκαιρίες στις οποίες εκτίθεται το παιδί.

Σημαντικές σωματικές αλλαγές συμβαίνουν και κατά την εφηβεία, που είναι μεταβατική περίοδος μεταξύ της παιδικής ηλικίας και της ενήλικης ζωής. Λεπτομέρειες σχετικά με τις αλλαγές αυτές ανήκουν στον τομέα της παιδιατρικής. Εδώ είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι μείζονες ορμονικές αλλαγές στη φυσιολογία της ήβης, διαφορετικές μεταξύ αγοριών και κοριτσιών, καθορίζουν την εμφάνιση των ταχύτατων, εντυπωσιακών σωματικών αλλαγών και των δευτερογενών χαρακτηριστικών του φύλου.

Αν και η ακριβής χρονική στιγμή κατά την οποία αρχίζουν να εκδηλώνονται οι σωματικές αλλαγές διαφέρει, στα αγόρια επιτελούνται μεταξύ 11 και 16 χρόνων, ενώ στα κορίτσια μεταξύ 9 και 16 χρόνων. Σε κάποιο βαθμό καθορίζονται γενετικά αλλά και από

τη σωματική διάπλαση. Παιδιά χαμηλότερα ως προς το ύψος τείνουν να ωριμάζουν νωρίτερα από τα ψηλότερα και τα πιο αδύνατα. Περιβαλλοντικοί παράγοντες επηρεάζουν επίσης τις σωματικές αλλαγές που παρατηρούνται στην εφηβεία. Η κακή διατροφή μπορεί να επιβραδύνει την ανάπτυξη και την έναρξη της ήβης. Αυτό το γεγονός δεν προκαλεί εντύπωση, αφού οι ενεργειακές ανάγκες κατά την εφηβεία αυξάνουν. Αν και είναι δύσκολο να αποδειχθεί, είναι πολύ πιθανό οι διατροφικές διαφορές να ευθύνονται σε σημαντικό βαθμό για τις διαφορές στην έναρξη της ήβης, σε σχέση με την κοινωνική τάξη και τις πολιτισμικές διαφορές (Smith et al. 2003).

Οι βιολογικές επιπτώσεις της εφηβείας είναι κοινές σε όλους τους εφήβους και είναι καθοριστικής σημασίας για τη μετέπειτα ζωή. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι προβλήματα στη σωματική ανάπτυξη σ' αυτή την αναπτυξιακή περίοδο, αλλά και στις προηγούμενες, μπορεί να έχουν και σημαντικές ψυχολογικές επιπτώσεις.

2. Η συναισθηματική ανάπτυξη

Το βρέφος ξεκινά τη ζωή του εξαρτώμενο σωματικά (τροφή) και συναισθηματικά (ασφάλεια, στοργή, φροντίδα και ανακούφιση) από τα άτομα που το φροντίζουν. Καθώς αναπτύσσεται, η εξάρτηση από τους ενήλικες ελαττώνεται. Διαφορετικές θεωρίες εξηγούν τη συναισθηματική ανάπτυξη, όπως η τοπογραφική και η δομική θεωρία του Sigmund Freud, τα οκτώ στάδια κατά Erikson, οι διαφορετικές θεωρίες της δημιουργίας δεσμού-προσκόλλησης και άλλες ψυχαναλυτικές θεωρίες.

Η τοπογραφική και η δομική θεωρία του Sigmund Freud

Ο S. Freud (1905) υποστήριξε ότι η ανάπτυξη της προσωπικότητας κατά την παιδική ηλικία περνά από συγκεκριμένα, σημαντικά στάδια (στοματικό, πρωκτικό, φαλλικό), σε κάθε ένα από τα οποία κυριαρχούν διαφορετικά μέρη του σώματος, ως πρωταρχικές πηγές ικανοποίησης. Διαφορετικές αιτίες μπορεί να οδηγήσουν σε καθήλωση σε κάποιο στάδιο, που συνοδεύεται από σοβαρή ψυχιατρική συμπτωματολογία. Σημαντικό στοιχείο της θεωρίας του Freud είναι τα χαρακτηριστικά πρότυπα οικογενειακών σχέσεων, που αναδύονται κατά την παιδική ηλικία και διαφέρουν μεταξύ αγοριών και κοριτσιών. Τα παιδιά αναπτύσσουν το *οιδιπόδειο σύμπλεγμα*, το οποίο χαρακτηρίζεται από στενή προσκόλληση στον γονέα του αντίθετου φύλου (Freud 1910).

Η *τοπογραφική θεωρία* του Freud αποτελεί μια προσπάθεια διαχωρισμού της ψυχικής λειτουργίας σε τρία επίπεδα, ανάλογα με τη σχέση αυτών με τη συνείδηση:

- Το *ασυνείδητο* περιέχει απωθημένες ιδέες, ενορμήσεις και συναισθήματα, που δεν είναι προσβάσιμα από τη συνείδηση, παρά μόνο σε περιπτώσεις χαλάρωσης.
- Το *προσυνείδητό* αναπτύσσεται μετά τη γέννηση, είναι προσβάσιμο τόσο από το ασυνείδητο, όσο και από το συνείδητο, με βασική λειτουργία την απώθηση ενορμήσεων και επιθυμιών, ανάλογα με τις απαιτήσεις της εξωτερικής πραγματικότητας, τις προσωπικές αξίες και τις ηθικές αντιλήψεις του ατόμου. Το υλικό που περιλαμβάνει βρίσκεται πέρα από την άμεση επίγνωση, αλλά μπορεί να ανακληθεί με συνειδητή προσπάθεια.

- Το *συνειδητό* είναι το όργανο της προσοχής που λειτουργεί σε στενή σχέση με το προσυνειδητό. Διά μέσου της προσοχής, το άτομο συνειδητοποιεί τα αντιληπτικά ερεθίσματα από τον εξωτερικό κόσμο, ενώ από τον εσωτερικό κόσμο μόνο στοιχεία από το προσυνειδητό εισέρχονται στη συνείδηση (Μάνος 1988).

Σύμφωνα με τη *δομική θεωρία* του Freud (1923), που διατυπώθηκε αργότερα, το ψυχικό όργανο – η προσωπικότητα αποτελείται από τρεις περιοχές που διακρίνονται ανάλογα με τις λειτουργίες που επιτελούν:

- *Αυτό* (Id): χαρακτηριστική δομή που αποτελεί την πηγή των βασικών ενστικτωδών ενορμήσεων και λειτουργεί με βάση την αρχή της ευχαρίστησης.
- *Εγώ* (Ego): είναι πιο οργανωμένη δομή, μεταξύ των ενστικτωδών ενορμήσεων και του περιβάλλοντος, με στόχο την αποφυγή του πόνου και της δυσφορίας. Επιτελεί προσαρμοστική λειτουργία και διαμορφώνει τη σχέση του ατόμου με τις απαιτήσεις του περιβάλλοντος.
- *Υπερεγώ* (Superego): είναι το τρίτο στοιχείο της δομικής θεωρίας του Freud. Η απελευθέρωση των ενορμήσεων από το *αυτό* παρεμποδίζεται και ρυθμίζεται περαιτέρω από το *υπερεγώ*, το οποίο αντιστοιχεί στην «ηθική συνείδηση» και περιλαμβάνει τις εσωτερικευμένες ηθικές αξίες και επιδράσεις από τα γονεϊκά πρότυπα. Αναδύεται στο 7^ο έτος της ζωής περίπου και περιλαμβάνει δυο μέρη, ένα εκ των οποίων είναι αυτό που θεωρούμε συνείδηση.

Τα στάδια της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erik Erikson

Ο E. Erikson (1955) πρότεινε τη θεωρία της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης που περιλαμβάνει οκτώ στάδια, από την παιδική ηλικία έως την ενήλικη ζωή. Υποστήριξε ότι σε κάθε στάδιο το άτομο βιώνει ψυχολογική κρίση, η οποία μπορεί να έχει θετική ή αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη της προσωπικότητας. Αν και οι ιδέες του Erikson επηρεάστηκαν πολύ από τις ιδέες του Freud για τη δομή και την τοπογραφία της προσωπικότητας, υποστηρίζει ότι το εγώ αναπτύσσεται καθώς επιλύει συγκρούσεις κοινωνικής φύσης. Ο Erikson επεκτείνει τις ιδέες του Freud εστιάζόμενος στα προσαρμοστικά και δημιουργικά χαρακτηριστικά του εγώ και υποστηρίζει την ιδέα των σταδίων της ανάπτυξης της προσωπικότητας σε όλη τη διάρκεια της ζωής. Θεωρεί ότι η προσωπικότητα αναπτύσσεται με προκαθορισμένη σειρά, ενώ κάθε στάδιο ακολουθεί το προηγούμενο – αρχή της επιγένεσης. Σε αντίθεση με τον Freud, ο Erikson εστιάστηκε στην κοινωνικοποίηση των παιδιών και στην επίδρασή της στην αντίληψη εαυτού.

Τα οκτώ στάδια της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης κατά Erikson είναι τα εξής:

Στάδιο 1 (1^{ος} χρόνος): Βασική εμπιστοσύνη έναντι βασικής δυσπιστίας

Το παιδί αποκτά εμπιστοσύνη για τον κόσμο όταν ο κόσμος ανταποκρίνεται στις ανάγκες του. Σε αντίθετη περίπτωση ο κόσμος μπορεί να βιώνεται ως εχθρικός και απρόβλεπτος και το παιδί αποτυγχάνει να τον εμπιστευθεί. Αν η στέρηση σ' αυτό το στάδιο είναι σοβαρή, το παιδί μπορεί να μην δημιουργήσει συναισθηματικό δεσμό. Αυτή η κατάσταση μπορεί να οδηγήσει σε αδυναμία δημιουργίας σχέσεων βάθους και διάρκειας με τους άλλους (αδυνατεί να εμπιστευθεί εξαιτίας των πρώιμων αρνητικών εμπειριών).

Στάδιο 2 (1^{ος} -3^{ος} χρόνος): Αυτονομία έναντι ντροπής και αμφιβολίας

Στο στάδιο αυτό το παιδί αποκτά εμπιστοσύνη στις ικανότητές του ή αμφιβάλει για το τι μπορεί να κάνει. Αρχίζει να αντιλαμβάνεται ότι έχει θέληση και μπορεί να είναι ανεξάρτητο και να συμμορφώνεται σε κάποιες συμπεριφορές. Στην αντίθετη περίπτωση μπορεί να βιώνει ενοχή. Κατά το στάδιο αυτό μαθαίνει να ισορροπεί τις επιθυμίες του μ' εκείνες των άλλων. Αν δεν καταβάλλει προσπάθεια για την ικανοποίηση των αναγκών του, μπορεί να οδηγηθεί σε έλλειψη εμπιστοσύνης και αδυναμία να παίρνει πρωτοβουλία, ενώ, αν δεν λάβει υπόψη τις ανάγκες των άλλων, η ενσωμάτωση με το κοινωνικό σύνολο είναι δύσκολη. Χαρακτηριστικό της περιόδου αυτής είναι τα ξεσπάσματα νεύρων και ο αρνητισμός.

Στάδιο 3 (3^{ος} - 6^{ος} χρόνος): Πρωτοβουλία έναντι ενοχής

Συνεχίζοντας από το δεύτερο στάδιο, το παιδί αποκτά κοινωνική συμπεριφορά, αρχίζει να αναλαμβάνει την ευθύνη για τον εαυτό του και να κατανοεί τον χρόνο. Το παιδί που χειρίζεται ή επιλύει τις συγκρούσεις της περιόδου αυτής αποκτά εμπιστοσύνη και κοινωνικότητα. Μερικά παιδιά μπορεί να εμφανίσουν φοβίες ή εφιάλτες, στην προσπάθεια επίλυσης των συγκρούσεων.

Στάδιο 4 (5^{ος} - 11^{ος} χρόνος): Φιλοπονία έναντι κατωτερότητας

Το παιδί, στο στάδιο αυτό, καλείται να ξεπεράσει τα συναισθήματα αποτυχίας. Εργάζεται για να επιτύχει στο σχολείο, στον αθλητισμό και στις κοινωνικές σχέσεις. Αν δεν τα καταφέρει μπορεί να βιώσει αποτυχία και κατωτερότητα σε σχέση με τους συνομηλίκους, από τους οποίους μπορεί να απομονωθεί.

Στάδιο 5 (11^{ος} - 19^{ος} χρόνος): Ταυτότητα έναντι διάχυσης ρόλων

Πρόκληση για το παιδί στο στάδιο αυτό είναι η απόκτηση μιας σταθερής αντίληψης της προσωπικής ταυτότητας: ποιος είναι (διαχωρίζεται από την οικογένεια), τι θέλει από τη ζωή και πού πηγαίνει. Μερικά απ' αυτά τα αναπτυξιακά καθήκοντα συνεχίζουν να κατακτώνται έως την ενηλικίωση. Ο έφηβος αναπτύσσει περαιτέρω στο στάδιο αυτό τη σεξουαλική του ταυτότητα.

Στάδιο 6 (20^{ος} - 40^{ος} χρόνος) – Συντροφικότητα έναντι απομόνωσης

Η δημιουργία στενών φιλικών και σεξουαλικών σχέσεων είναι κεντρικό καθήκον αυτού του αναπτυξιακού σταδίου. Στηρίζεται στην επιτυχή επίλυση των συγκρούσεων του προηγούμενου σταδίου και στην κατάκτηση της αίσθησης προσωπικής ταυτότητας. Το νέο άτομο είναι σε θέση να εμπλακεί σε ουσιαστικές, μακροχρόνιες σχέσεις αμοιβαιότητας. Διαφορετικά, διατρέχει τον κίνδυνο να απομονωθεί, ασχολούμενο μόνο με τον εαυτό του.

Στάδιο 7 (40^{ος} - 65^{ος} χρόνος) – Γεννητικότητα έναντι στασιμότητας

Ο όρος γεννητικότητα αναφέρεται στην απόκτηση και στην ανατροφή παιδιών, αλλά και στη δημιουργικότητα γενικότερα. Αποτελεί κεντρικό αναπτυξιακό καθήκον και προωθεί την εδραίωση του ατόμου και τη συμβολή του στην εξέλιξη της κοινωνίας. Αποτυχία κατάκτησης των αναπτυξιακών καθηκόντων αυτού του σταδίου οδηγεί σε στασιμότητα, επειδή το άτομο αδυνατεί να υπερβεί την έλλειψη δημιουργικότητας.

Στάδιο 8 (65^{ος} χρόνος και μετά) – Ολοκλήρωση έναντι απόγνωσης

Στο στάδιο αυτό κυριαρχεί η σύγκρουση μεταξύ της αίσθησης ικανοποίησης για μια ζωή ολοκληρωμένη και δημιουργική, και της απελπισίας, αν η ζωή δεν είχε ιδιαίτερο νόημα.

Η συμπεριφορά προσκόλλησης και η δημιουργία του δεσμού αναφέρονται στο κεφάλαιο των παραγόντων που συμβάλλουν στην ανάπτυξη των ψυχικών διαταραχών στα παιδιά.

3. Η νοητική – γνωστική ανάπτυξη

Ο όρος αναφέρεται στις αλλαγές της φύσης και της ποιότητας της σκέψης που συμβαίνουν με συγκεκριμένη διαδικασία κατά τη διάρκεια της ζωής, ενώ ο όρος «γνωστικές λειτουργίες» αναφέρεται στις διαδικασίες με τις οποίες συλλέγονται πληροφορίες από το περιβάλλον, αναπαριστώνται και μετατρέπονται σε γνώση, αποθηκεύονται και χρησιμοποιούνται για να κατευθύνουν την προσοχή και τη συμπεριφορά (Solso 1991).

Η πιο σημαντική θεωρία στον τομέα της γνωστικής ανάπτυξης που επηρέασε ουσιαστικά την εκπαίδευση, στηρίζεται στο έργο του Piaget (1972). Τα κεντρικά σημεία της θεωρίας αυτής είναι τα εξής:

- Τα βρέφη, τα παιδιά και οι ενήλικες μαθαίνουν μέσα από μια *δυναμική αλληλεπίδραση* με το περιβάλλον.
- Από τη βρεφική ηλικία έως την ενήλικη ζωή τα άτομα εξελίσσονται διά μέσου τεσσάρων σταδίων που χαρακτηρίζονται από *ποιοτικές αλλαγές στη σκέψη*.
- Όλα τα άτομα περνούν από τα στάδια αυτά *με την ίδια σειρά*, άσχετα από τον ρυθμό, αργό ή πιο γρήγορο.

Η θεωρία αυτή προσφέρει πολλά στην κατανόηση της εξέλιξης της σκέψης, των αλλαγών με την πάροδο του χρόνου και του συνδυασμού των διαφορετικών τομέων της ανάπτυξης.

Τα στάδια της γνωστικής ανάπτυξης κατά Piaget είναι τα εξής:

1. Αισθησιοκινητικό – Προγλωσσικό στάδιο

Εκτείνεται από τη γέννηση έως τον 24^ο μήνα. Είναι η περίοδος κατά την οποία το παιδί αποκτά κινητική ανεξαρτησία και αντιλαμβάνεται τον κόσμο μέσα από τα αισθητήρια όργανα και τις πράξεις. Διαφοροποιεί τον εαυτό του από τους άλλους, αναγνωρίζει τον εαυτό του ως ικανό να δράσει και αρχίζει να ενεργεί σκόπιμα. Μαθαίνει πώς να χρησιμοποιεί το σώμα του βιώνοντας τα πάντα μέσα από τις πέντε αισθήσεις. Τώρα αρχίζει να *μαθαίνει πώς να μαθαίνει* και κατακτά τη μονιμότητα του αντικειμένου: αντιλαμβάνεται ότι τα πράγματα συνεχίζουν να υπάρχουν ακόμα και όταν δεν είναι παρόντα.

2. Προεγνωστικό – Αναπαραστασιακό στάδιο

Το στάδιο αυτό εκτείνεται από το 2^ο έως το 7^ο έτος και δομείται πάνω στην αναδυόμενη συμβολική σκέψη. Το παιδί είναι ικανό να αναπαραστήσει νοητικά τα αντικείμενα και να φανταστεί ενέργειες σε σχέση μ' αυτά. Μαθαίνει να χρησιμοποιεί τη γλώσσα και να

αναπαριστά τα αντικείμενα με εικόνες και λέξεις. Η ανάπτυξη του λόγου είναι αποτέλεσμα της αναδυόμενης συμβολικής σκέψης. Ωστόσο, η σκέψη είναι ακόμη έντονα εγωκεντρική. Το παιδί βλέπει τον κόσμο μόνο σε σχέση με τον εαυτό του. Αδυνατεί να διακρίνει την προσωπική του άποψη από την άποψη των άλλων και δυσκολεύεται να λάβει υπόψη τη γνώμη των άλλων. Κατηγοριοποιεί τα αντικείμενα με βάση μόνο ένα χαρακτηριστικό, π.χ., βάζει στην ίδια ομάδα όλους τους κόκκινους κύβους ανεξάρτητα από το σχήμα ή όλους τους τετράγωνους κύβους ανεξάρτητα από το χρώμα.

3. Στάδιο των συγκεκριμένων λογικών ενεργειών

Εκτείνεται από το 7^ο έως το 12^ο έτος της ζωής. Το παιδί μπορεί να σκεφθεί λογικά για τα αντικείμενα και τα γεγονότα, να επιλύσει προβλήματα, αλλά μόνο με συγκεκριμένους όρους, και να οργανώσει τις πληροφορίες που μαθαίνει. Ωστόσο, είναι λιγότερο εγωκεντρικό. Η ικανότητα αναγνώρισης ότι η άποψη κάποιου άλλου είναι διαφορετική από την προσωπική άποψη αναπτύσσεται, καθώς υφίεται ο εγωκεντρισμός. Κατακτά τη διατήρηση του αριθμού (6^ο έτος), της μάζας (7^ο έτος) και του βάρους (9^ο έτος), κατηγοριοποιεί τα αντικείμενα με βάση περισσότερα του ενός χαρακτηριστικά και μπορεί να τα σειροθετεί με βάση μόνο μια διάσταση όπως, π.χ., το μέγεθος.

4. Στάδιο των τυπικών λογικών ενεργειών

Από το 12^ο έτος και μετά το παιδί είναι σε θέση να σκεφθεί αφηρημένα. Μπορεί να σκέφτεται λογικά για αφηρημένες έννοιες και να ελέγχει τις υποθέσεις συστηματικά. Οι έφηβοι μπορούν να σκεφθούν και να διατυπώσουν λεκτικά υποθέσεις, να σκεφθούν συστηματικά όλες τις πιθανές λογικές σχέσεις ενός προβλήματος, να βγάλουν συμπεράσματα και να σκεφθούν για αφηρημένα πράγματα. Αρχίζουν να ενδιαφέρονται για υποθετικά, μελλοντικά και ιδεολογικά προβλήματα.

Η θεωρία του Piaget και άλλες θεωρίες επεξεργασίας των πληροφοριών υποστηρίζουν ότι υπάρχει μια «εσωτερική» βιολογική ώθηση για γνωστική ανάπτυξη. Άλλες θεωρίες δίνουν έμφαση σε εξωγενείς παράγοντες, όπως η επίδραση των ενηλίκων, σύμφωνα με τις οποίες το παιδί αναπτύσσεται στο πλαίσιο μιας κατάλληλης υποστηρικτικής δομής. Κύριος εκπρόσωπος αυτών των θεωριών είναι ο Vygotsky, το έργο του οποίου προκάλεσε μεγάλο ενδιαφέρον κατά τα τελευταία χρόνια από τις αναφορές των Bruner (1985) και Wertsch (1991). Η βασική διαφορά μεταξύ των δύο προσεγγίσεων σχετικά με την ανάπτυξη του παιδιού, έγκειται στη σημασία κατά τον Vygotsky του πολιτισμικού περιβάλλοντος και των αλληλεπιδράσεων με τους ενήλικες και τους συνομηλίκους.

Ο Vygotsky (1962, 1978) υποστηρίζει ότι η κοινωνική αλληλεπίδραση δεν αυξάνει μόνο το επίπεδο της γνώσης, αλλά στην πραγματικότητα αλλάζει τη σκέψη και τη συμπεριφορά. Η σκέψη και η γλώσσα είναι τα εργαλεία για τον σχεδιασμό και την υλοποίηση δράσης. Η γλώσσα είναι το πρώτο σύστημα διαμεσολάβησης της κοινωνίας στη διαμόρφωση του νου. Οργανώνει την αντίληψη και τη μνήμη και οδηγεί τον άνθρωπο από την αίσθηση στον ορθό λόγο, στην οργάνωση και στην αντίληψη των πράξεών του. Το κοινωνικό περιβάλλον μεσολαβεί και προσδιορίζει την ποιότητα της αντίληψης του ατόμου.

Κεντρική στη θεωρία του Vygotsky είναι η έννοια της *ζώνης εγγύτερης ανάπτυξης* (zone of proximal development). Ο όρος αναφέρεται στη διαφορά μεταξύ του *πραγματικού αναπτυξιακού επιπέδου*, όπως καθορίζεται από τις ικανότητες επίλυσης προβλημάτων του παιδιού, και του *επιπέδου της πιθανής ανάπτυξης*, όπως καθορίζεται από τις ικανότητες επίλυσης προβλημάτων με την καθοδήγηση των ενηλίκων ή σε συνεργασία με ικανούς συνομηλίκους (Vygotsky 1962, 1978). Σύμφωνα με τον Vygotsky, οι γονείς πρέπει να εκθέτουν τα παιδιά τους σε πολλές διαφορετικές κοινωνικές καταστάσεις, επειδή κάθε αλληλεπίδραση είναι εμπειρία μάθησης. Η έκθεση των παιδιών σε άτομα και εμπειρίες υψηλότερου επιπέδου παρέχει πρόσβαση σε νέες ιδέες και έννοιες.

4. Η ανάπτυξη του λόγου

Λόγος είναι η βασική ικανότητα επικοινωνίας και συμβολικής σκέψης. *Γλώσσα* είναι ένα κοινωνικά αποδεκτό επικοινωνιακό σύστημα, με το οποίο αναπαριστώνται οι ιδέες με τη χρήση αυθαίρετων συμβόλων και κανόνων που διέπουν τον συνδυασμό τους (Barrett 1999). *Ομιλία* είναι η ικανότητα παραγωγής ήχων και λέξεων που συμβάλλει στη φωνητική εκφορά της γλώσσας (Κατή 1992).

Ο λόγος και η γλώσσα, κατεξοχήν ανθρώπινη δραστηριότητα μεταξύ του ομιλητή και του ακροατή, είναι εξ ορισμού επικοινωνία: ο ομιλητής προσπαθεί να γίνει κατανοητός, ενώ ο ακροατής προσπαθεί να τον κατανοήσει. Μοναδικό σύστημα επικοινωνίας στο ζωικό βασίλειο ως προς την ευελιξία, επιτρέπει με έναν μικρό αριθμό σημάτων τη δημιουργία άπειρων δηλώσεων με νόημα, τη μετάδοση πληροφοριών, την έκφραση συναισθημάτων και τη δημιουργία κοινωνικών σχέσεων. Παρέχει τη δυνατότητα οργάνωσης των σκέψεων και της μνήμης, τη συσχέτιση μεταξύ γεγονότων του παρελθόντος και του παρόντος και τη διατύπωση υποθέσεων για το μέλλον. Ο γραπτός λόγος επεκτείνει περαιτέρω, εντυπωσιακά, τη δυνατότητα του ατόμου να ξεφύγει απ' το «εδώ και τώρα» και να ξεπεράσει τα όρια του χώρου και του χρόνου (Bishop 2002).

Διακρίνονται τέσσερις τομείς οργάνωσης του λόγου που εμπλέκονται στην αντίληψη και στην έκφραση, στην κωδικοποίηση και στην αποκωδικοποίηση, στην κατανόηση, στην παραγωγή και στην απόδοση, και επιτρέπουν την επικοινωνία στην καθημερινή ζωή (Griffith et al. 1999, Smith et al. 2003):

- η *φωνολογία* – οι συγκεκριμένοι ήχοι μιας γλώσσας και οι κανόνες που διέπουν τον συνδυασμό τους ώστε να μεταδίδουν νόημα
- η *σημασιολογία* – το νόημα των λέξεων και των προτάσεων
- το *συντακτικό* – ο τρόπος με τον οποίο συνδυάζονται οι λέξεις ώστε να παράγουν προτάσεις με νόημα
- η *πραγματολογία* – η χρήση της γλώσσας ανάλογα με το κοινωνικό πλαίσιο.

Η φυσιολογική ανάπτυξη του λόγου είναι διαχρονική διαδικασία και χαρακτηρίζεται από την κατάκτηση διαφορετικών δεξιοτήτων σε διαφορετικά ηλικιακά στάδια. Η ικανότητα ανταπόκρισης στις επικοινωνιακές προσπάθειες των άλλων προηγείται σημαντικά της κατάκτησης των δεξιοτήτων ομιλίας (Bernstein 1993). Επιγραμματικά αναφέρεται ότι:

- Τα περισσότερα παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν λέξεις περίπου στο τέλος του 1^{ου} χρόνου της ζωής.
- Χρησιμοποιούν απλές προτάσεις 2-3 λέξεων στο δεύτερο ήμισυ του 2^{ου} χρόνου.
- Η κατανόηση απλών εντολών, όπως «παλαμάκια», «γεια», «όχι», αναδύεται στον 8^ο-9^ο μήνα, περίπου.
- Πριν από το τέλος του 1^{ου} χρόνου, το βρέφος είναι σε θέση να συσχετίσει οικεία αντικείμενα με συγκεκριμένες λέξεις. Στη φάση αυτή οι ίδιες λέξεις μπορεί να μην ισχύουν για ίδια, μη οικεία αντικείμενα (Bates 1979).
- Στον 21^ο μήνα, τα περισσότερα βρέφη είναι σε θέση να ακολουθήσουν σχετικά σύνθετες προφορικές οδηγίες. Παράλληλα, εξελίσσεται και η ικανότητα δημιουργίας πιο σύνθετων προτάσεων που διευκολύνει την έκφραση πιο σύνθετων ιδεών (Cole et al. 2000).
- Στον 24^ο μήνα περίπου το μέσο παιδί κατανοεί μερικές εκατοντάδες λέξεων και το λεξιλόγιό του αποτελείται από 200, περίπου, λέξεις. Μερικούς μήνες μετά την εμφάνιση των πρώτων λέξεων, το παιδί αρχίζει να τις συνδέει σε σύντομες φράσεις.
- Στην ηλικία των 3 χρόνων τα παιδιά αρχίζουν να χρησιμοποιούν πολύπλοκες προτάσεις.

Φαίνεται ότι η ανάπτυξη του λόγου είναι πιο πολύπλοκη απ' ό,τι αρχικά θεωρήθηκε και εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη γενικότερη γνωστική ανάπτυξη του παιδιού, καθώς και από το περιβάλλον στο οποίο μεγαλώνει (Fenson et al. 1994). Στην ηλικία των 5 χρόνων τα παιδιά κατακτούν τη γραμματική που απαιτείται για να μιλούν άνετα. Στον 6^ο-7^ο χρόνο της ζωής ξεκινά η σχολική εκπαίδευση και τα περισσότερα παιδιά αρχίζουν να μαθαίνουν να διαβάζουν και να γράφουν. Η κατάκτηση αυτών των δεξιοτήτων απαιτεί αντίληψη, προαναγνωστικές και προγραφικές δεξιότητες, κατανόηση των συμβάσεων της ανάγνωσης, της ιστορίας και την επίγνωση του ρυθμού. Από μικρή ηλικία το παιδί μπορεί να βοηθηθεί για να αναπτύξει αυτές τις δεξιότητες.

5. Η κοινωνική ανάπτυξη

Η κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου αντανακλά τη συναισθηματική και τη γνωστική του ανάπτυξη (Jordan 2003). Η κατανόηση του περιβάλλοντος και των ενεργειών μέσα σ' αυτό, νωρίς στη ζωή, έχει κοινωνική βάση (Hobson 2002). Το παιδί εξελίσσεται στα πλαίσια των πρώιμων αλληλεπιδράσεων με τους γονείς και άλλους σημαντικούς ενήλικες (Vygotsky 1978) που προκαλούν και ενισχύουν την πρώιμη κοινωνική αλληλεπίδραση. Αποτελούν τη «σκαλωσιά» που υποστηρίζει και ενισχύει την κοινωνική συμπεριφορά. Τα βρέφη και τα νήπια πλησιάζουν το ένα το άλλο ξεκινώντας από μια βάση εμπιστοσύνης που παρέχεται από μια φιγούρα προσκόλλησης, κυρίως από τη μητέρα. Από το 2^ο έως το 4^ο έτος της ζωής οι δεξιότητες που απαιτούνται για την κοινωνική ανάπτυξη αναπτύσσονται ταχύτατα:

- Στην 6^η εβδομάδα το παιδί χαμογελά και ψελλίζει όταν του μιλούν ή παίζουν μαζί του.
- Στον 3^ο μήνα αντιδρά με εμφανή ευχαρίστηση σε φιλικούς χειρισμούς και προσέχει τα χέρια του.

- Στον 6^ο μήνα βάζει αντικείμενα στο στόμα, πιάνει και κουνά την κουδουνίστρα.
- Στον 9^ο μήνα κρατά, δαγκώνει και μασά μπισκότο, χτυπά το κουδούνι, μετά από επίδειξη.
- Στον 12^ο μήνα κάνει «γεια», χτυπά παλαμάκια, αδειάζει συρτάρια, βοηθά στο ντύσιμό του.
- Στον 18^ο μήνα μιμείται πράξεις στο σπίτι, χειρίζεται το ποτήρι, ζητά και δείχνει αντικείμενα που επιθυμεί.
- Στον 2^ο χρόνο χρησιμοποιεί ποτήρι και κουτάλι και αποκτά έλεγχο της ούρησης κατά την ημέρα.
- Στον 3^ο χρόνο αναπτύσσεται το φανταστικό παιχνίδι, του αρέσει να βοηθά τους ενήλικες σε δουλειές του σπιτιού, πλένει τα χέρια του και τραβά το παντελόνι πάνω και κάτω.
- Στον 4^ο χρόνο έχει φίλους, κατανοεί το μοίρασμα και τους κανόνες και μπορεί να ντυθεί (δεν χειρίζεται ακόμη κουμπιά και κορδόνια).

Τα στάδια της κοινωνικής ανάπτυξης είναι εμφανή και στην εξέλιξη του παιχνιδιού (Jordan 2003). Από τις παρατηρήσεις παιδιών προσχολικής και σχολικής ηλικίας διακρίνονται τα «κοινωνικά εμπλεκόμενα» και οι «παρατηρητές», και διαφορετικές μορφές παιχνιδιού, ανάλογα με τον βαθμό αλληλεπίδρασης μεταξύ των παιδιών:

- Μοναχικό παιχνίδι – το παιδί δεν αλληλεπιδρά με άλλα παιδιά.
- Παράλληλο παιχνίδι – τα παιδιά παίζουν δίπλα-δίπλα αλλά δεν αλληλεπιδρούν ιδιαίτερα.
- Συνεργατικό παιχνίδι – εκτελούν μαζί την ίδια δραστηριότητα.
- Παιχνίδι αλληλεπίδρασης – αλληλεπιδρούν συμπληρωματικά βοηθώντας το ένα το άλλο, για να ολοκληρώσουν την ίδια δραστηριότητα.

Σ' αυτή την περίοδο εκδηλώνονται δυο σημαντικές πτυχές της κοινωνικής ανάπτυξης: η ομάδα των συνομηλίκων μεγαλώνει, κυρίως στα αγόρια, και δημιουργούνται φιλίες. Τα παιδιά εμπλέκονται σε σχέσεις διαφορετικού τύπου, με τους γονείς, άλλους ενήλικες, τα αδέρφια και τους συνομηλίκους. Δύο σημαντικά χαρακτηριστικά διακρίνουν τις σχέσεις με τους συνομηλίκους από τις υπόλοιπες: η *ισότητα και η δύναμη*. Οι σχέσεις με τους συνομηλίκους είναι σχέσεις μεταξύ ομοίων. Και τα δύο μέρη ωφελούνται και συμβάλλουν στη σχέση στον ίδιο βαθμό και υπάρχει γενικά ισορροπία ως προς τη δύναμη. Αντίθετα, οι περισσότερες από τις υπόλοιπες σχέσεις είναι ιεραρχικά δομημένες και ανόμοιες (Erwin 1998).

Οι προσδοκίες του παιδιού σε σχέση με τη φιλία αλλάζουν με την πάροδο του χρόνου. Μέχρι την ηλικία των 8 χρόνων, η φιλία αξιολογείται με βάση το «κέρδος». Τα μικρότερα παιδιά ορίζουν ως φίλο κάποιον που ζει κοντά ή κάποιον με τον οποίο μοιράζονται δραστηριότητες. Η κατανόηση της έννοιας της φιλίας διευρύνεται μεταξύ 9^{ου} και 10^{ου} έτους για να συμπεριλάβει κοινές αξίες, κανόνες και κυρώσεις. Μεταξύ 11^{ου} και 12^{ου} έτους τα παιδιά κατανοούν περισσότερο το ένα το άλλο στο πλαίσιο της φιλίας και είναι πιο έτοιμα να «ανοίξουν» και να μοιραστούν ενδιαφέροντα. Είναι η περίοδος της συναισθηματικής συμμετοχής.

Αν ζητηθεί από τα παιδιά μιας ομάδας να ονομάσουν τρία παιδιά που τους αρέσουν περισσότερο και τρία που τους αρέσουν λιγότερο, προκύπτει ένας «χάρτης» κοινωνικής αλληλεπίδρασης στον οποίο διακρίνονται έντε ομάδες παιδιών: *δημοφιλή, αμφισβητούμενα, παραμελημένα, απορριπτέα και παιδιά που βρίσκονται ενδιάμεσα.*

Πέντε τύποι κοινωνικότητας

1. Δημοφιλή: Είναι τα παιδιά που βαθμολογούνται ψηλά στο «μου αρέσει περισσότερο» και χαμηλά στο «μου αρέσει λιγότερο»
2. Αμφιλεγόμενα: Τα παιδιά που βαθμολογούνται ψηλά στο «μου αρέσει περισσότερο» και ψηλά στο «μου αρέσει λιγότερο»
3. Παραμελημένα: Τα παιδιά που βαθμολογούνται χαμηλά στο «μου αρέσει περισσότερο» και στο «μου αρέσει λιγότερο»
4. Απορριπτέα: Χαμηλά στο «μου αρέσει περισσότερο» και ψηλά στο «μου αρέσει λιγότερο»
5. Ενδιάμεσα παιδιά.

Η σταθερότητα των ομάδων αυτών με την πάροδο του χρόνου παραμένει υψηλή. Π.χ., 30% των παιδιών που απορρίπτονται από τους συνομηλίκους στην ηλικία των 8 χρόνων, συνεχίζει να απορρίπτεται μετά από τέσσερα χρόνια, ενώ 30% από αυτά περνά στην ομάδα των παιδιών που παραμελούνται (Erwin 1998). Η διερεύνηση των σχέσεων φιλίας είναι σημαντική, επειδή η απόρριψη μπορεί να οδηγήσει σε συναισθηματικές διαταραχές και φυγή από το σχολείο, νεανική παραβατικότητα και εγκληματικότητα στην ενήλικη ζωή. Τα ατομικά χαρακτηριστικά, μεταξύ των οποίων σημαντική είναι η ελκυστικότητα, επηρεάζουν τον βαθμό στον οποίο ένα άτομο είναι δημοφιλές.

Ένας τρόπος για να εστιαστεί κανείς στα θέματα αυτά είναι η μελέτη των κοινωνικών δεξιοτήτων κάθε παιδιού. Ένα παιδί για να ανταποκριθεί στην κοινωνική προσέγγιση ενός άλλου παιδιού, πρέπει να την αποκωδικοποιήσει, να την ερμηνεύσει, να ψάξει για τις πιθανές κατάλληλες αντιδράσεις, να τις αξιολογήσει, να διαλέξει την κατάλληλη και, τέλος, να αντιδράσει. Τα παιδιά που παραμελούνται αποκωδικοποιούν και ερμηνεύουν τη συμπεριφορά των συνομηλίκων, αλλά δεν προχωρούν πέρα από το στάδιο αυτό, ενώ τα δημοφιλή ολοκληρώνουν τη διαδικασία. Τα παιδιά που απορρίπτονται τείνουν να «κολλούν» στο τελευταίο στάδιο της αντίδρασης, η οποία είναι συνήθως ακατάλληλη επειδή δεν ερμηνεύουν σωστά την κατάσταση στην οποία βρίσκονται και δεν αξιολογούν τις πιθανές αντιδράσεις.

6. Η ανάπτυξη της ηθικής συνείδησης

Ο όρος αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο κρίνουμε αν μια πράξη είναι σωστή ή λανθασμένη. Είναι παγκόσμιο χαρακτηριστικό που διαφέρει από την ηθική συμπεριφορά και έχει σχετιστεί στενά με τη γνωστική ανάπτυξη. Ο Kohlberg (1969), στηριζόμενος στη θεωρία του Piaget (1966), υποστήριξε ότι η ηθική συνείδηση αναπτύσσεται παράλληλα με τις γνωστικές δεξιότητες και ανέπτυξε μια θεωρία αποτελούμενη από έξι στάδια: